

УДК 32:008(4УКР)

Д.Ю. ГАВРИЛЮК

СВІТОВІ ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ УПЕРЕДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО АБСЕНТЕЇЗМУ

Гаврилук Дмитро Юрійович — аспірант Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Статтю присвячено критичному аналізу політологічних розробок та законодавчих (політичних) рішень упередження фактів практичних виявів електорального абсентеїзму із його можливим подальшим ризиком впливу на політичну ситуацію в країні.

Ключові слова: електоральний абсентеїзм, політична культура, політична участь, виборчий процес.

Статья посвящена критическому анализу политологических разработок и законодательных (политических) решений предубеждения фактов практических проявлений электорального абсентеизма с его возможным последующим риском влияния на политическую ситуацию в стране.

Ключевые слова: электоральный абсентеизм, политическая культура, политическое участие, избирательный процесс.

The article is devoted to critical analysis of political developments and legislative (political) decisions bias the facts of practical manifestations of electoral absenteeism of its possible influence on the subsequent risk of political situation in the country.

Keywords: electoral absenteeism, political culture, political participation, electoral process.

© Д.Ю. Гаврилук, 2012

Актуальність дослідження пролонгується тим, що, по-перше, у зв'язку з погіршеннями стану світової економіки і фінансової незалежності національних країн серед громадськості як держав західної демократії, так і пострадянських наростає занепокоєння нестабільністю економічних систем своїх країн, що впливає на рівень політичного відчуження і роздратування громадян владою, яка своїми конфліктними урядовими декретами не поліпшує умови добробуту й безпеки для своїх громадян, а це, в свою чергу, формує неконсенсусні виборчі орієнтації та змушує виборця відступити від волевиявлення чи все-таки реалізувати своє виборче право використовуючи радикальні форми захисту свого голосу і позиції в разі нівеляції свого виборчого вотуму довіри; по-друге, власне сам феномен абсентеїзму в політології і політичній практичній площині є досить дискурсивним через свою специфічність вияву, неординарність функціонування в тій чи іншій політичній системі національних держав. Зрозуміло, він має свої особливості і логічно, що для вирішення конфліктних питань, які він продукує, до нього не можуть бути застосовані всі «універсальні» методи вирішення.

Мета статті. Використовуючи методи критичного аналізу та пошукового, сформулювати розширений перелік та орієнтовну класифікацію світових політичних практик упереджень феномена електоральної культури громадян.

Ступінь розробки теми. В даному аспекті ми маємо сказати, що окремих, фундаментальних досліджень, які б системно проводились на цьому поприщі і були суспільним здобутком, поки що немає. Є правда, фахові політологічні тези, які хоч і об'єктивно з методологічної точки зору сформовані, але подаються як поверхневі та описові варіанти вирішення ризиків як самого феномена електорального абсентеїзму, так і виборчий про-

яв окремих його описових змістів. Дані тези в своїй переважній більшості подаються у фахових політологічних академічних посібниках політології, монографіях та дисертаціях з політичних наук, серед них, зокрема, на вітчизняному поприщі виокремлюємо наукові посібники з політології Юрія Ф.М., Бабкіної О.В., Рудича Ф., Бебика В.М. Слід також назвати праці з теми політичної (електоральної) культури та політичної участі - Г.Алмонда, С.Барнза, С.Верби, Г.Гознелла, Е.Даунса, Д.Девайна, Дж.Денніса, Д.Істона, Е.Кемпбелла, Б.Клаузена, П.Конверса, П.Лазарсфельда С.Ліпсета, Ч.Мерріама, Е.Ноель-Нойман, П.Ордешука, Л.Пая, У.Розенбаума, М.Хініча, І.Байрака, вітч. досл. - В.Бебика, С.Белоусова, Д.Видріна, С.Головатого, В.Горбатенка, А.Золотарьова, О.Князевої, Г.Почепцова, М.Ходаковського, Ю.Шемшученка, Н.Ротар, Андрущенко В.П. та інших дослідників. Дисертаційний фонд РФ цікавий для нашої теми дослідженнями з вивченням абсентеїстської політичної поведінки, роботи З.З.Джандубаєвої, О.С.Сідоркіної та Ю.І. Бушенєвої.

Основна частина. Політична активність людей коливається у широкому діапазоні: від цілковитого занурення у політику до повного відсторонення від неї. В «Роздумах про представницьке врядування» Джон Стюарт Міль розрізняє активних та пасивних громадян і пояснює, що хоч володарі загальною полюбляють пасивних громадян, бо їх дуже легко можна перетворити на покірних і апатичних підданих, демократія потребує активних громадян. Звідси він робить висновок, що якщо пасивні громадяни переважатимуть, володарі радо перетворять своїх підданих в отару овець, зацікавлених у тому, щоб тільки пастися поряд одне з одним (і які, можна було б додати, не нарікатимуть, якщо трави буде обмал) [1]. Таке зауваження класи-

ка демократії сьогодні актуальне як ніколи. Це пояснюється тим, що більшість усталених демократій опинилися перед ситуацією, коли політична апатія громадян набуває тенденції до збільшення, а подекуди до загострення протестних настроїв.

У політичній науці існують різноманітні класифікації і політологічні теорії, що обґрунтовують питання політичної участі громадян та протестного потенціалу. Ми ж не маємо можливості розпорошуватись тут, а лише пропонуємо розглянути кілька теорій електоральної участі та протестного потенціалу, вияв яких ми можемо простежити як в країнах Європи, так і в США зокрема. Але пропонуємо розглянути від зворотного їх контексту, тобто на основі їх змістів пояснити мотиваційно-причинну поведінку людей неголосування на політичних виборах. Даними теоріями є: соціологічна, раціонального вибору та теорія соціальної депривації, що обґрунтовує рівень протестності мас.

Розпочинаючи дискурс із соціологічної теорії елект. участі, варто зазначити, що до її тлумачень доклала зусиль чимала плеяда впливових фахівців, але для нас показовими є висновки в наступних двох контекстах, а саме: в першому – це наукові висновки такого вченого як Лазарсвельда П. із своєю дослідницькою групою з колумбійського університету, які стверджують, що електоральну участь певною мірою контролюють органи влади, які за допомогою засобів пол. маніпулювання здатні примусити людину обмежитись запропонованою альтернативою та здійснити свій вибір під тиском достатньо інтенсивних та ефективних зовнішніх впливів [2]. Учені також переконували, що соціальні умови, в яких живе людина, формують її політичні погляди; а от у другому контексті не менш цінним є класичне дослідження елект. участі в 60-х роках, здійснене американськими вченими С.Ліпсетом та С.Роканом. У ньому науковці виділили чотири типи розколів (розшарувань), що визначально впливають на участь у виборах: між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, власниками і найманими працівниками, тобто такі розколи, які забезпечують підґрунтя для політичних конфліктів [3].

На нашу думку, висновки соціологічної теорії вказують, що в разі наявності невіршення соціальних протиріч життєдіяльності громадян, що коли конфлікти в сфері державного і регіонального управління, питання духовного життя громадян країни, урбанізації міст і аспекти трудових відносин працівників найму і власників підприємств допускаються державою, яка не регламентує публічні сфери господарства своїми ефективними правилами гри, громадянам країни не створює благодатні умови для виборчої участі, така держава діє нелегітимно та ірраціонально по відношенню до своїх громадян. На жаль, і досьогодні це спостерігається, особливо після чергової хвилі економічної кризи 2008 року, зокрема в унітарних країнах (Україна, Греція).

Теорія ж раціонального вибору, яка порівнює політичну організацію до її економічного аналогу, резюмує в свою чергу, що кожен громадянин голосує за партію, яка, як він вважає дасть йому

більше вигод, ніж будь яка інша. Проте це лише з теоретичного боку, з практичного ж – картина є зовсім інакшою. Виборці країн, уряди яких сформувались із коаліцій партій які не змогли реалізувати програми мінімум та максимум економічної модернізації і поліпшення добробуту населення, вже за жодних і косметичних, і капітальних їх партійних трансформацій не надуть їм у черговий раз вухом довіри. Наявність і пропаганда економічних реформ чи змін у програмах партій кандидатів є лише першим, але не останнім, як чимало політичних команд думали, що їм потрібно для перемоги на виборчих змаганнях.

Найбільш розповсюдженою теорією, яка пояснює формування протестного потенціалу, є теорія відносної депривації. Її представники виходять з того, що в основі формування протестного потенціалу лежить депривація, тобто «суб'єктивне почуття незадоволення по відношенню до власного сьогодення» [4]. Відносна депривація пов'язана не лише з володінням матеріальними і соціальними благами. Вона також може бути пов'язана із потребами в свободі, в самовираженні, тобто тих чинників, головною метою яких, власне, є питання ствердження особистості як громадянина країни та є чіткою (маємо на увазі аспект самовираження) умовою формування поліформатного фахівця якому, починаючи від керівників підприємств до менеджерів на загальнодержавному рівні, повинні створюватись сприятливі умови для вдосконалення індивідуальних здібностей і навичок. Якщо згодом держава, на нашу думку, не здійснить такий громадянський поступ у цьому контексті, а конкретніше – не буде гарантувати громадянські свободи і не перешкоджати кристалізації і виходу на ринок праці креативного потенціалу своїх громадян, вона допустить грубу помилку на тернистому шляху своєї легітимності, яка згодом сформує одностороннє, негативне розуміння демократичної моделі держави та знецінить актуальність таких демократичних інституцій, як вибори зокрема, бо не буде бачити в цьому механізмі покращення добробуту громадян.

Говорячи про демократичні умови в нашому дослідженні ми маємо на меті вказати на важливість здійснення політичної участі (зокрема і електорального вибору) в раціональних, ефективних умовах, тому масштаб і характер поширення участі демократії відповідно залежить від того, як функціонує система «держава – громадянське суспільство», оскільки тільки останнє спроможне сформувати орієнтації на використання громадянами діалогових форм політичної участі. На думку укр. дослідника Наталії Ротар, можна говорити про чотири основні варіанти діалогу між владою і громадянами.

Перший передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами згори – вниз, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їх суб'єктність у процесі формування політичного порядку денного. Фактично цей тип діалогу є монологом влади, який претендує винятково на схвальну оцінку з боку громадян. Другий варіант

діалогу – взаємодія, обмежена згори, – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них. Третій варіант передбачає відкритий діалог між владою і громадянами, проте остаточний вибір пріоритетів лишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії з громадянами за принципом так, ... однак...». Четвертий варіант діалогу, який відповідає принципам функціонування участі демократії, формується на основі спільного володіння інформацією, тому пересічні громадяни є рівними з владою суб'єктами політичного процесу, а їх пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади. Зауважимо, що тільки останній варіант діалогу між владою та громадянами передбачає і рівні права щодо контролю за реалізацією спільно ухвалених політичних рішень [5].

На жаль, світ *real politic*, на відміну від теоретичних умови виводів політичних експертів, відрізняється, тому, порівнюючи характеристики демократії участі провідних країн Заходу і країн пострадянського політичного простору, ми переконані що для першої групи країн характерний третій варіант діалогу; щодо пострадянських держав, то їм характерний симбіоз перших двох – діалогу держави і громадянського суспільства. Для країн Заходу це очевидно в силу відносної стабільності їх вектора розвитку політичної системи і відповідного рівня підтримки дій уряду населенням, а от для країн у межах колишнього СРСР комбіноване поєднання характерне через обмежену публічну політику владних еліт, відсутність системного пояснення дій уряду та парламенту, президента, неможливість на найвищому владному рівні сформулювати обґрунтовані пропозиції на громадянські попити.

Зазначимо, що вищеперелічені висновки по використанню громадянами діалогових форм політичної участі в міжвиборчий період проявляють ситуацію, чому під час електоральних компаній на теренах «розвинутих» демократій неучасть у виборах значною мірою викликано небажанням громадян переформатувати усталені і схвалювані владні інститути, тоді як у Росії, наприклад, абсентеїзм найчастіше це – ознака відчуженості від влади, недовіри до неї, пасивності та байдужості. Також важливо відзначити, що високий рівень абсентеїзму в зарубіжних країнах компенсується значним рівнем громадянської активності населення в цілому (участь у діяльності численних некомерційних організацій, акції і т. ін.) [6].

Виборчий абсентеїзм в електоральних кампаніях, як ми зазначали, в актуальності нашого дослідження розглядається політичною наукою, як специфічної природи феномен, щодо якого жорсткі дискусії тривають і досі. Одні вчені переконані, що абсентеїзм є одним із стабілізуючих факторів у суспільстві, де відсутні механізми вирішення політичних та економічних конфліктів, але залишається без відповіді ризик при певних умовах переходу від класичного електорального абсентеїзму до радикальних форм політичної поведінки.

Другі вважають, що абсентеїзм є важливим індикатором суспільного настрою і рівня довіри до політичної системи. В ньому знаходить виражен-

ня політична апатія і відсутність будь-якого інтересу одних громадян і своєрідний протест інших. В останньому випадку – це своєрідна демонстрація невдоволення політикою офіційної влади і сумнівів в ефективності інституту виборів [7].

Треті ж критично аналізуючи даний феномен політичної культури громадян, вважають, що він може бути як результатом вправного ламання хребта активності виборців країни, особливо в міжвиборчий період, яке є виправданим для нелегітимних урядів, корумпованих еліт та неефективних президентів, так і відбиттям прагнення людей відсторонитися від політики, в якій вони вбачають марнословне та амбіційне змагання групових егоїстичних інтересів [8].

Якщо проаналізувати мотивацію до політичного невдоволення громадян, то їх спровокують будь-які перешкоди в залученні людей до здійснення спільних справ, вирішення проблем громадського життя, тобто до політичної діяльності, позбавлення можливості публічно обговорювати важливі загальні питання, впливати на їх розв'язання. Все це призводить до перекручення, деформації людської сутності, що має наслідком відчуження загального інтересу від окремих членів суспільства, справляє деморалізуючий, дегуманізуючий вплив на них [9].

Саме тут, на наше глибоке переконання, криється тонке структурне пояснення ризикованості загравання з абсентеїзмом політико-владним центром, адже останній, як очевидно із вітчизняних політичних реалій, не міняє конституційних дем. положень, не видозмінюючи виборчі закони для захисту інтересів виборців, декларуючи на ТБ свою демократичну платформу, але натомість розуміє формат політ. комунікаційного діалогу із громадянським суспільством як монолог «з під палиці». Відповідно до такого розкладу доцільно припустити, що негативістська реакція громадськості не забариться і найвірогідніше, що буде носити нетолерантний характер по відношенню до владних інституцій представницької демократії.

Відповідно до зазначеного висновку і мети нашої дослідницької публікації ми хотіли б виокремити перспективні шляхи і констатувати функціонування вже інтегрованих у виборчі законодавства країн світу механізми упередження явищ електорального абсентеїзму напередодні, а точніше – у міжвиборчий період.

Найважливішим фактором вирішення цієї проблематики є спокійна зовнішньополітична і внутрішньополітична ситуація в країні.

Так уже традиційно склалося, що політична тематика стає передовою лише в періоди революційних потрясінь, глибоких соціальних та економічних криз, проте в благі часи, через інертність суспільства, політика заповнює уми невеликої кількості людей [10].

Дана констатація в силу динаміки змін у політичній, громадській сферах вже не є виправданою. Аргументом є широка політична інформованість, достатня політична залученість у різні проекти в політиці та громадські рухи і, звичайно, самодостатня політична соціалізація. Це важливо, бо є передумовою відмови від абсентеїстської аргумен-

тації, від політичної апатії, від здійснення свого активного виборчого права.

Шляхами ж вирішення абсентеїзму, як повелось уже в політичній науці, є, по-перше, або різні політичні, соціальні, освітні та економічні заохочення, заборони й пропозиції; а по-друге, допустимі і легальні штрафні санкції та законодавчі зміни до виборчого закону.

Оскільки саме закон має найвищу юридичну силу і обов'язковий для виконання по всій території країни, на відміну від політичних пропозицій, ми вважаємо, що почати слід із другого шляху вирішення абсентеїзму. Отже, такими методами упередження феномена виборчого неголосування і низької виборчої явки є:

1. Удосконалення виборчого кодексу, закону про вибори, мета яких визначається поляризацією гарантій виборчих прав громадян; частковою гарантією ефективності політичної участі, забезпечення імплементації юридичних норм підзвітності партій і кандидатів своїм виборцям.

2. Введення в дію конституційної норми - обов'язкового голосування, а не лише права громадян на здійснення свого виборчого права.

3. Передбачення тюремних строків і кримінальної відповідальності. Зокрема механізм - позбавлення волі (Мексика, Туреччина) та тюремна варта від одного місяця до 1 року (Греція, Австрія) за неучасть у політичних виборах. В Австрії передбачена умова за неучасть - адміністративний штраф у розмірі 1000 шилінгів або позбавлення волі на кількомісячний термін [11].

4. Формування списку неблагонадійних виборців. В Італії він оформляється через догану від мера, адже в цій країні участь громадян у виборах визнається їх обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвиська порушників вносять до спеціальних списків, які виставляють на загальний огляд. (Насправді це можна вважати громадський осудом за політико-державну відчуженість).

5. Позбавлення можливості доступу на державну службу (в Аргентині це відбувається протягом 3 років).

6. Зниження виборчої порогової явки на голосуванні на дільницях, визнаючи тим самим вибори навіть якщо в них взяли участь менше половини зареєстрованих виборців.

7. Наявність специфічних урядових програм по залученню виборців на дільниці («голосування на дому» (Росія, Україна), підвезення громадян до виборчих дільниць, організація виборів на дільницях у святковій манері (Росія).

8. Легальні державні гарантії добровільного принципу формування виборчих списків, за американським прикладом, коли виборець самостійно вносить себе у виборчий реєстр і тим самим підкреслює і демонструє свою відповідальну позицію в реалізації свого виборчого потенціалу.

Показовим, що для громадян пострадянської України норма Конституції \ закону про вибори щодо обов'язкового голосування виявляється як антидемократичною, адже йде проти природного права кожної особистості голосувати чи ні за його

власним бажанням. Ми, в свою чергу, радили б усім експертам чи політикам перед тим, як вводити в дію обов'язкове голосування, подумайте, не змінюючи принципи свого управління, своїх методів керування країною, який сенс зобов'язувати своїх громадян голосувати не питаючи їх. Невже традиція виборів в СРСР із його понад 90% підтримкою провладного кандидата має повторитися? Гадаємо, що ні, бо інакше, в разі допущення такого сценарію, довго втішатися високою легальністю не дадуть громадянські протестні дії, для яких ваша політична легітимність буде на рівні нуля.

Не менш цікавим і політологічно аргументованим виглядає перший шлях упередження феноменів електоральної абсистенції. В даному контексті ми теж провели умовну межу, адже є механізми декларативного характеру, а є ж інші, які сформовані у формі вимог до політичних інституцій, інститутів громадянських спільнот; потреб останньої.

Декларативними, але й досить конструктивними є такі вектори вирішення проблематики нашого дослідження:

9. Упередити виправдання «психології конформізму» (характерний для пострадянського простору політики) [12]. Такими кроками можуть стати:

- професіоналізм, досвідченість, мобільність, гнучкість, дипломат, агітатор як вимоги до кандидата на заміщення посади в системі державної служби;

- запровадження (відродження практики) політичних кар'єрних сходиночок у парламентських і позапарламентських партій, урядових та парламентських комітетах;

- проходження неупереджених тестів, іспитів кандидатами в депутати і на державну службу;

- зріз під корінь можливості культивування феномена «кумівства»;

10. Випередження урядовими діями економічних криз та спадів в країні, налагодження консенсуального зв'язку уряду і профспілкових інституцій.

11. Підвищити престиж влади, посилити ефективність її роботи.

12. Соціальна самовіддача у владних структурах як проурядових еліт, так і опозиції [10].

13. Підлеглість влади і опозиції загальним інтересам людей.

14. Зменшити політичні і законодавчі можливості владою надмірного використання адміністративних важелів впливу, бо хоч це й веде до державної єдності, але зменшує роль громадянського суспільства.

15. Свідома участь громадян з активним виборчим правом на виборах (на підтвердження реальної, а не формальної дії демократії такого типу).

Що ж стосується практик упередження абсентеїзму, які сформовані у формі вимог до політичних інституцій, інститутів громадянських спільнот; потреб останньої в нашому дослідженні, ми пропонуємо критично оцінити такі з них:

16. Системне проведення промо-кампанії, агітації електоральної активності виборців незалежно від їх партійної чи нетривалої безпартійної ідентифікації.

17. Розбудова формату інституту виборних «колегій виборщиків».

18. Забезпечення IT-супроводу електоральних змагань, законодавче забезпечення електронного голосування через мережу Інтернет, але у стислі часові рамки виборчого закону відповідно.

19. Ставка вже створених НУО на логічне укрупнення один між одним задля більш повноцінної і адекватної артикуляції інтересів якомога більшої частини населення в період до і після виборчих процесів та захисту виборчого голосу громадян від фальсифікацій на самих виборах.

20. Створення виборних громадських рад при парламентських і позапарламентських (за їх бажанням, але із реєстрацією в інституціях юстиції) партій з метою забезпечення якісного і тісного діалогу партійних структур і громадян, тим самим виконуючи функцію політичної соціалізації й освіти громадянського сектора і зменшення партійного популізму.

21. Забезпечення можливості проведення зборів виборців на підприємствах незалежно від форм власності.

22. Формування реальних політичних програм як із наукових так і політичних, економічних, соціальних обґрунтувань.

23. Висунення кандидатів для обрання з нижчих ешелонів партій.

Головною, на нашу думку, стратегічною позицією по упередженню абсентеїстської поведінки при електоральних кампаніях, їх підготовці і підсумку результативної частини є наявність своєрідної системи стримувань і противаг у виборчому законодавстві із наголосом на гарантуванні конституційних прав громадян, розширенням мотиваційного поля політичної (а також електоральної)

участі із обов'язковим юридичним консенсусом із конституційними положеннями і профільними до електоральних циклів нормативно правових актів.

Обрана влада повинна бути відкритою і підзвітною перед громадянами, що віддали за неї свої голоси. Політичні еліти повинні бути відповідальні за політичний вибір країни. Ми переконані, що для своєї ж легітимності тій чи іншій легально обраній владній команді\коаліції доцільно модерувати й аналізувати всі негативні електоральні наслідки виборчих кампаній, серед яких і об'єкт нашого наукового дослідження – електоральний абсентеїзм. Він, на нашу ж думку, не є однозначно загрозливим для політичної стабільності владних еліт, але є ризикованим для радикальних перетворень сутності демократичної політичної поведінки, культури виборців, це по-перше. А по-друге, невирішення ризиків від електоральних тенденцій абсентеїзму загрожуватиме деструктивним впливом на рівень і якісні показники громадянської політичної участі, адже виборці, які не голосували і не здійснили цей акт із об'єктивної політичної позиції – через нелегітимність уряду, його економічних\соціальних прорахунків, через десакралізацію влади як такої, можуть стати, за відповідних умов, мотиваторами до політичного протесту мас, характер проведення яких може і не кваліфікуватись як цивілізований і толерантний.

Отже, абсентеїзм варто розглядати і вирішувати його «електоральні крайнощі» як показник рівня електоральної культури громадян, їхньої політичної довіри до владних інституцій, сприйняття населенням методик і контексту проведення половинчатих реформ у різних сферах державної політики. Саме на цьому ми концентруємо нашу дослідницьку увагу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боббіо Н. Майбутнє демократій // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. - К.; Смолоскип, 2005. - С. 104-119.
2. Lazarsfeld P.F., Berelson B., Gaudet H. The people's choice: How the voter makes his mind in a presidential campaign. - N.Y.: Columbia Univ. press, 1944.
3. Lipset S., Rokkan M. Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction // Party system and voter alignments. - N.Y., 1967. - P. 27-45.
4. Баталов Э. Я. Идея демократии в Америке XX века // СЛІА. Канада. Економіка. Політика. Культура. - 2006. - №24. - С. 3-26.
5. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні [Електронний ресурс] / Ротар Н. - Режим доступу <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=67&c=1533>
6. Бушенева Ю.И. Абсентеизм как фактор избирательного процесса в современной России : дис. ... кандидата пол. наук : 23.00.01 / Бушенева Юлия Ивановна. - СПб., 2007. - 180 с.
7. Юрій М.Ф. Політична участь [Електронний ресурс] / Юрій М.Ф. - режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part7/1504.htm
8. Шведа Ю. Р. Партії та вибори: європейський досвід і українські реалії: Енциклопедичний словник. - Львів: Видавництво Тараса Сороки, 2009. - 500 с.
9. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко (кер.) та ін. — К.: Знання України, 2003. - 400 с.
10. Захаров О.В. Проблема абсентеизма в электоральном поведении [Электронный ресурс] / Захаров О.В. - Режим доступа : http://www.edit.muh.ru/content/mag/trudy/05_2008/05.pdf.
11. Політичний абсентеїзм [Електронний ресурс] . - Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Політичний_абсентеїзм.
12. Абсентеїзм і його причини [Електронний ресурс] . - Режим доступу : <http://www.referaty.com.ua/ukr/details/2086/>.